

III. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

EWARYST KOWALCZYK (Poznań)

Instytucje dobroczynne. Szczególne konstrukcje dogmatyczne w poklasycznych rzymskich regulacjach prawnych

Instytucje dobroczynne, m.in. sierocińce, domy starców, schroniska dla pielgrzymów, domy opieki dla biednych czy chorych, pojawiły się w praktyce społecznej Cesarstwa rzymskiego w IV w.¹ Jako nowa i szczególna forma chrześcijańskiej działalności dobroczynnej były przedmiotem regulacji prawnych już od V w.² Regulacje dotyczące instytucji dobroczynnych obejmują zagadnienia związane z powstawaniem instytucji, ich zarządzeniem, dokonywaniem rozporządzeń na ich rzecz, a także sprawy dotyczące majątku instytucji dobroczynnych, w szczególności ich obrotu, wreszcie przywilejów podatkowych i terminów przedawnienia skarg przysługujących instytucjom dobroczynnym.

Prawny status instytucji dobroczynnych (określanych w literaturze jako *piae causae*) jest przedmiotem badań przede wszystkim pod kątem osobowości prawnej³. W nauce polskiej problematyce tej poświęcona została praca

¹ Np.: Sozomen, *Hist. Eccl.* 6, 34, PG 67, 1397 A; Bazyl Wielki, *Regulae brevius tractatae* 155, PG 31, 1183-1184; Grzegorz z Nazjanu, *Sermo* 43, 63, PG 36, 577 C; Grzegorz z Nyssy, *In Basilium fratrem* 7, PG 46, 809; Jan Chryzostom, *Ad Stagirium a daemone vexatum* 3, PG 47, 490; Teodoret, *Hist. Eccl.* 5, 19, 2-5, PG 82, 1161 D; Palladiusz, *Dialogus de vita s. Johannis Chrysostomi*, PG, 47, 5-82. R. Janin, *Les Eglises et les Monasterres*, Paris 1953, s. 564-582; E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IV au VIII siècle*, Bruxelles 1972, s. 115; A. Joneczko, *Bazyli Wielki z Cezarei Kapadockiej i jego działalność w dziedzinie szpitalnictwa i opieki społecznej*, „Zdrowie Publiczne” 93 (1982), s. 595-600; T.S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore 1985, s. 21-22; D.J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New York 1991, s. 250; J. Naumowicz, *Instytucje charytatywne św. Bazylego*, „Vox Patrum” 30-31 (1996), s. 125.

² C. 1, 3, 34 (35).

³ J.M. Casoria, *De personalitate juridica „piarum causarum” in evolutione juris romanorum usque ad divi Justiniani compilationem*, Melphicti 1937; A. Philipsborn, *Les établissements charitables et les théories de la personnalité juridique le droit romain*, RIDA 6 (1951), s. 141-159; H.R. Hagemann, *Die Stellung der piae causae nach Justinianischen Recht*, Basel 1953; *Die rechtliche Stellung der christlichen Wohltätigkeitsanstalten in der Östlichen Reichshälfte*, RIDA 3 (1956), s. 265-283; L. Alexander, *Anstalten und Stiftungen. Verselbständigte Vermögensmassen im Römischen Recht*, Köln 2003.

M. Wójcik, *Fundacje dobroczynne (piae causae) w rzymskim prawie poklasyfikowanym*, opublikowana w 2003 r. w Lublinie. Celem podjętych badań, jak wskazuje autorka, było „ustalenie, czy w zamyśle ustawodawcy fundacje [dobroczynne] uważane były za podmioty prawa”⁴.

Autor niniejszego artykułu nie podejmuje kwestii podmiotowości prawnej instytucji dobroczynnych. Celem przedstawionej syntezy jest scharakteryzowanie oryginalności dogmatycznej rzymskich konstrukcji prawnych dotyczących instytucji dobroczynnych.

Poniżej omówione zostały szczególnie względem zasad ogólnych regulacje dotyczące instytucji dobroczynnych wprowadzane począwszy od 472 r., a skończywszy na 535 r.

1. W 472 r. prawodawca rzymski zaczął deklarować gwarancje zachowania przywilejów podatkowych dla instytucji dobroczynnych⁵. Choć dobrodziejstwem różnych *privilegia* instytucje dobroczynne mogły cieszyć się prawdopodobnie wcześniej, jednak dopiero od cesarzy Leona i Antemiusza ich uprzywilejowane położenie znalazło wyraz wprost w postanowieniach cesarskich.

Konstytucja Leona i Antemiusza zachowywała wszystkie przywileje (*omnia privilegia*), które otrzymały stołeczne *venerabilium domum* czy to poprzez zarządzenie poprzedniej lub aktualnej władzy cesarskiej, orzeczenie sądu, zwolnienie czy zwyczaj. Konstytucja rozciągała ponadto na wspomniane instytucje dobroczynne oraz znajdujące się pod ich pieczęią rzeczy wszystkie przywileje, jakie posiadała konstantynopolitańska *sancta ecclesia*.

2. W 472 r.⁶ przyznano, a w 545 r.⁷ potwierdzono przełożonym sierocińców uprawnienia związane z opieką i kuratelą nad podopiecznymi i ich majątkiem.

Na mocy konstytucji cesarza Leona i Antemiusza z roku 472, przełożeni sierocińców (*ophanotrophis*) sprawowali funkcje jakby tutorów (*quasi tutores*) i jakby kuratorów (*quasi curatores*) wobec sierot i ich własności. Jednak jak wynika z treści konstytucji, jej postanowienia dotyczyć miały jedynie przełożonych sierocińców znajdujących się w Konstantynopolu (*Orphanotrophos huius inclitae urbis*).

Przełożony sierocińca, przyjmując na siebie obowiązki quasi-opiekuna i kuratora, wolny był od obowiązków wynikających z *fideiussio*. Ponadto, z tytułu pełnienia funkcji *quasi tutores* i *quasi curatores* przełożony nie musiał składać stosownych rachunków, rozliczeń (*rationes*) – (*minime ratiociniis tutelibus seu curationibus obnoxii sint*). Zwolnienia te stanowiły więc wyjątek od powszechnie panującego obowiązku opiekunów⁸.

⁴ Ibidem, s. 9.

⁵ C. 1, 3, 34 (35).

⁶ C. 1, 3, 31 (32).

⁷ Nov. 131, 15.

⁸ Gai. Inst. 1, 191: ... at ubi pupillorum pupillarumve negotia tutores tractant, eis post pubertatem tutelae iudicio rationem reddunt.

Postanowienia powyższej konstytucji zostały powtórzone w noweli justyniańskiej z 545 r. Justynian potwierdził prawo przełożonych sierocińców do piastowania funkcji tutorów (*ἐπιτρόπων*) i kuratorów (*κουρατόρων*) sierot, rozszerzając zastosowanie tych reguł do wszystkich przełożonych sierocińców. Justynian powtórzył, że wypełnianiu przez przełożonych sierocińców obowiązków opiekunów i kuratorów nie towarzyszyło żadne poręczenie (*ἱκανοδοσία*; *satisfactio*) oraz że nie byli oni zobowiązani do składania rachunków (*λογισμοί*; *rationibus*) z zarządu majątkiem podopiecznych.

3. Od konstytucji Zenona (474-491)⁹ obowiązywały wyjątkowe regulacje dotyczące nieformalnego przyrzeczenia dokonania darowizny (*pollicitatio*) na cele dobroczynne. Konstytucja cesarza Zenona (C. 1, 2, 15) dotyczy dokonywania darowizn na rzecz męczenników, proroków czy aniołów z myślą o wybudowaniu pod jego wezwaniem domu modlitwy lub instytucji dobroczynnej.

Konstytucja porusza kwestię przyrzeczenia darowizny (*pollicitatio*). Prawodawca stwierdza, że spełnienie przyrzeczenia fundatora może być od niego lub jego spadkobierców wyegzekwowane, a żądaniu spełnienia przyrzeczenia nie stoi na przeszkodzie fakt, iż budowa nie została dotychczas rozpoczęta. W prawie klasycznym *pollicitatio* nie podlegało z zasady zaskarżeniu¹⁰, chyba że dokonane w formie stypulacji¹¹ lub po rozpoczęciu dzieła (*opus*)¹².

Konstytucja Zenona zawiera więc uregulowania nowe i wyjątkowe¹³. Stanowi bowiem, że biskup ma prawo wnoszenia powództwa w celu dochodzenia wykonania przyrzeczonego świadczenia, podczas gdy nic nie wspomina o obowiązku dokonania przyrzeczenia w formie stypulacji. W myśl ogólnych zasad przyrzeczenie takie nie rodziłoby skutków prawnych, jednak w tym wypadku prawodawca udzielał biskupowi prawa dochodzenia roszczenia. Konstytucja nie wspomina nic również o konieczności rozpoczęcia *opus*, jako warunku powstania zobowiązania.

Reguły wprowadzone przez Zenona nie zostały rozciągnięte na inne rodzaje darowizn. Nie zostały również powtórzone przez kolejnego cesarza¹⁴. Dopiero w 531 r. Justynian postanowił¹⁵, że jeżeli darczyńca zobowiązał się do doko-

⁹ C. 1, 2, 15.

¹⁰ Z wyjątkiem tych *pollicitatio*, które były dokonywane *ab honorem*, czyli w związku z kandydowaniem na urząd lub na stanowisko kapłańskie (D. 26, 7).

¹¹ J.P. Lévy, op. cit., s. 121-130; G.G. Archi, *La donazione corso di diritto romano*, Milano 1960, s. 94-103.

¹² E. Albertario, *La pollicitatio*, Milano 1929; J. Roussier, *Le sens du mot „pollicitatio” chez les juristes romains*, RIDA 3 (1956), s. 269-317; J.P. Lévy, *Essai sur la promesse de donation en droit romain*, RIDA 3 (1949), s. 104.

¹³ *Los negocios „pietatis causa” en las constituciones imperiales postclassicas*, AHDE 37 (1967), s. 276.

¹⁴ P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, t. IV, Milano 1930, s. 494. W konstytucji Justyniana z 528 roku (C. 1, 2, 19), dotyczącej m.in. obowiązku *intimatio* darowizn, nie pojawia się termin *pollicitatio*.

¹⁵ C. 8, 53, 35, 5.

nania darowizny w formie stypulacji, można było domagać się jej wykonania na podstawie *actio ex stipulatu*, bez konieczności rozpoczęcia dzieła. Uznał także – co istotniejsze – że obietnica darowizny, niestwierdzona za pomocą stypulacji, również była ważna i zaskarżalna *ex lege*¹⁶. Oświadczenie o dokonaniu darowizny w przyszłości stało się tym samym podstawą zobowiązania.

Postanowienia Zenona w kwestii *pollicitatio* stanowiły odstępstwo od istniejących w prawie klasycznym zasad oraz wpisały się w tendencję uznania ważności darowizny na podstawie oświadczenia darczyńcy bądź porozumienia stron¹⁷. Dążenie cesarzy chrześcijańskich w kierunku umożliwienia realizacji postulatów dobroczynności, a w tym tworzenia instytucji dobroczynnych, spowodowało stopniowe złagodzenia wymogów dotyczących obietnicy dokonania darowizny (*pollicitatio donationis*). Początkowo złagodzenie dotyczyło, tak jak w konstytucji Zenona, *pollicitatio* darowizny na cele dobroczynne, jednak reforma justyniańska wprowadziła już zaskarżalność wszystkich oświadczeń zamiaru dokonania darowizny.

4. Od czasów rządów cesarza Anastazjusza (491-518)¹⁸ majątek instytucji dobroczynnych uzupełnił listę dóbr, które nie mogą podlegać swobodnej alienacji.

Data powstania konstytucji Anastazjusza nie jest znana. Konstytucja Anastazjusza była skierowana do kościołów stołecznych, klasztorów oraz instytucji dobroczynnych. Zawiera generalny zakaz zbywania należących do nich nieruchomości¹⁹ i *civilium annonarum*. Sprzedaż, ustanowienie hipoteki lub emfiteuzy albo dokonanie zamiany dóbr instytucji dobroczynnych możliwe było w sytuacjach wyjątkowych, mianowicie w razie konieczności przeznaczenia uzyskanej ceny kupna lub pożyczki pod zastaw na umorzenie długów, wykupienie sprzedanych obiektów albo odbudowę świątyni. Oddane w emfiteuzę mogły być jedynie grunty, które, ze względu na swą jałowość, przynosiły szkody. W tym ostatnim wypadku prawodawca przewidział także możliwość darowania gruntu.

Zakaz alienacji dóbr instytucji dobroczynnych ulegał modyfikacji w prawie justyniańskim²⁰.

¹⁶ C. 8, 53, 35, 5: (...). Sin vero et hoc praetermissum sit et usum fructum minime detinuerit, nihilo minus ex lege nostra necessitatem ei imponi etiam tradere hoc quod donare existimavit, ut non ex hoc inutilis sit donatio, quod res non traditae sunt, nec confirmentur ex traditione donatio, sed liberalitatem plenam et secundum legem nostram perfectissimam constitutam necessarius traditionis effectus sequatur, et necessitatem habeat donator omnimodo res vel partem substantiae quam nominaverit vel totam substantiam tradere (...).

¹⁷ I. 2, 7, 2: (...) ad exemplum venditionis nostra constitutio eas etiam in se habere necessitatem traditionis voluit, ut, et si non tradantur, habeant plenissimum et perfectum robur et traditionis necessitas incumbat donatori.

¹⁸ C. 1, 2, 17.

¹⁹ Postanowienia konstytucji nie dotyczyły rzecz ruchomych, z wyjątkiem naczyń liturgicznych (*vasa sacra*); C. 1, 2, 17, 5.

²⁰ C. 1, 3, 41 (42); C. 1, 3, 45 (46), 9; C. 1, 3, 55 (57); Nov. 7; Nov. 120; Nov. 131.

5. Od 528²¹ do 531 r.²² przewidziana była możliwość dokonywania darowizn o wartości do 500 solidów na rzecz instytucji dobroczynnych bez konieczności insynuacji, która była wymagana od pozostałych darowizn. Przez 3 lata powyższa regulacja stanowiła prawo wyjątkowe na tle ogólnych zasad dotyczących pozostałych darowizn.

W konstytucji C. 1, 2 19 cesarz Justynian uznawał ważność darowizn dokonanych na cele dobroczynne (*donationes super piis causis*) pomimo nieujawnienia ich w aktach sądowych. Prawodawca zniósł wcześniejsze regulacje dotyczące *intimatio*, czyli urzędowego ogłoszenia w zakresie obejmującym darowizny na rzecz kościoła lokalnego, instytucji dobroczynnych, samych ubogich oraz gmin, gdy przedmiot darowizny jest wart do 500 solidów. Kiedy jednak darowizna przekraczała ten zakres, wymagała dla swej ważności urzędowego ogłoszenia.

Intimatio lub *insinuatio*, czyli poświadczenie w dokumentach czynności prawnej, zostało wprowadzone przez Konstancyntyna²³ dla wszystkich darowizn pod rygorem nieważności²⁴. Polegało na wpisaniu do akt urzędowych w obecności świadków.

Wymóg *insinuatio* utrzymał także Justynian²⁵. Jednak począwszy od 528 r., czyli od powyższej konstytucji, następowało stopniowe wyłączenie niektórych darowizn od tych wymogów²⁶. Później Justynian wprowadził ten przywilej dla pozostałych darowizn, ale o wartości nieprzekraczającej 300²⁷ (od 529 r.), a potem 500 solidów (od 531 r.)²⁸, przez co zrównał w swej uprzywilejowanej pozycji darowizny na cele dobroczynne z pozostałymi darowiznami²⁹. W 529, a potem w 537 r. Justynian zniósł obowiązek insynuacji dla darowizn dokonywanych kolejno przez cesarza³⁰ i na rzecz cesarza³¹. Liberalizacja formalnych wymogów, dotyczących darowizn na rzecz instytucji dobroczynnych, pociągnęła za sobą złagodzenie wymogów związanych z dokonywaniem pozostałych darowizn.

6. W 528 r. wprowadzona została możliwość dokonywania, według wyboru, rozporządzeń *inter vivos* i *mortis causa* na rzecz instytucji dobroczynnych³² w formie pisemnej i ustnej. Postanowienie to zapoczątkowało proces, który

²¹ C. 1, 2, 19.

²² C. 8, 53 (54), 36, 3.

²³ FV. 249, 5-8.

²⁴ FV. 249, 10; CT. 8, 12, 3.

²⁵ C. 8, 53, 29; C. 8, 53, 34.

²⁶ M. Kaser, op. cit., s. 397.

²⁷ C. 8, 53 (54), 34 pr.

²⁸ C. 8, 53 (54), 36, 3: *Ceteris etiam donationibus, quae gestis intervenientibus minime sunt insinuatae, sine aliqua distinctione usque ad quingentos solidos valituris.*

²⁹ T. Kunderewicz, *Disposizioni...*, s. 69.

³⁰ C. 8, 53 (54), 34, 1a.

³¹ Nov. 52, 2; por. I 2, 7, 2b.

³² C. 1, 3, 41 (42), 13 (6).

objął pozostałe czynności, w tym darowiznę czy darowiznę na wypadek śmierci³³.

Konstytucja Justyniana z 528 r. reguluje obrót majątkiem instytucji dobroczynnych³⁴. Prawodawca wyjaśnia w niej, że przełożony instytucji dobroczynnej, w razie pozostawienia mu w testamencie albo w drodze darowizny jakichś dóbr, zobowiązany jest do ich przeznaczenia na pobożny cel, zgodny z potrzebami jego podopiecznych. Takie rozporządzenia (zarówno między żyjącymi, jaki i na wypadek śmierci) pozostawały ważne bez względu na to, czy zostały sporządzone pisemnie czy nie (*ἐγγράφως ἢ ἀγράφως; sive in scriptis sive sine scriptura*).

Możliwość sporządzania testamentów zwyczajnych w formie pisemnej albo ustnej znana była w prawie klasycznym³⁵. Podobnie w prawie justyniańskim można było sporządzać, według wyboru, testamenty w formie pisemnej (*testamentum tripertitum*) i ustnej (*testamentum per nuncupationem*)³⁶.

Natomiast darowizna w okresie poklasycznym była przedmiotem istotnych przemian. W reformie Konstantina Wielkiego³⁷ wprowadzono wymóg sporządzania darowizny w formie pisemnej, pod rygorem nieważności, w obecności świadków³⁸. Ponadto warunkiem ważności darowizny³⁹ było jej ujawnienie poprzez wpisanie do akt sądowych (*insinuatio actis*)⁴⁰. Zmiany zostały utrzymane przez następnych cesarzy⁴¹ aż do reformy justyniańskiej. Wówczas, w latach 529-534, wprowadzono możliwość wyboru formy czynności *sive in scriptis sive sine scriptura* dla szeregu czynności prawnych⁴²,

³³ C. 8, 55, 10 pr.; C. 8, 56, 4.

³⁴ C. 1, 3, 41 (42); por. Nov. 131, 13.

³⁵ P. Voci, *Diritto...*, t. II, s. 123-126; M. Kaser, op. cit., t. II, s. 479.

³⁶ Początkowo testament pisemny sporządzany był w obecności 7 lub 5 świadków. Teodozjusz II rozciągnął ten wymóg także na testamenty ustne, ale dopuścił możliwość sporządzania testamentu jedynie w obecności 7 świadków. NT. 16, 6; CT. 4, 4, 2, 1 (389 r.), NT. 16, 6 (439 r.) = C. 6, 23, 21, 4; Nov. Val. 21, 1, 2 (446 r.); C.6, 23, 26 (528 r.).

³⁷ Konstancyn uznał darowiznę za samodzielną czynność prawną (*contractus*), a nie jedynie *causa* czynności prawnej. FV. 249.

³⁸ S. Riccobono, *Traditio ficta*, ZSS Rom. Abt. 34 (1913) s. 168; M. Kaser, op. cit., t. II, s. 283, przyp. 74.

³⁹ Celem reform Konstantina, według dominującego w nauce poglądu, nie było zapewnienie ochrony interesów obdarowanych, lecz przede wszystkim uporządkowanie instytucji *donatio perfecta* oraz zapewnienie większych dochodów fiskusowi z tytułu dokonywanych czynności darowizny. E. Levy, *West Roman Vulgar Law, The Law of Property*, Philadelphia 1951, s. 138; G.G. Archi, *La donazione...*, s. 268; M. Kaser, op. cit., t. II, s. 395; T. Kunderewicz, *Disposizioni...*, s. 66.

⁴⁰ FV. 249, 5-8; C. 8, 53 (54), 25: (Imp. Constantinus A. ad Maximum pu.): *Donatio, sive directa sit sive mortis causa instituta, sive condicionibus faciendi ac non faciendi suspensa sive ex aliquo notato tempore promissa, sive animo dantium accipientiumve sententiis quantum ius sinit cognominata, sub hac fieri debet observatione, ut quas leges indulgent actiones condiciones pactionesque contineat, hisque penitus cognitiss, vel recipiantur, si complacitae sunt, vel reiciantur, si sunt molestae (...). „D. III non. Febr. Romae Sabino et Rufino consess”.*

⁴¹ C. 8, 53 (54), 30, 2: (...) *Et hae donationes, quae in diversis provinciis et civitatibus apud quemlibet ex praedictis fuerint publicatae, obtineant inconsumam ac perpetuam firmitatem(...).* (Cesarz Leon, 459 r.).

⁴² Np. dla testamentu *compromissum* w 530 r. [C. 2, 55, 5 pr.], ustanowienia posagu w 530 r. [C. 5, 13, 1, 1] czy *fideiussio* w 531 r. [C. 8, 40, 27 pr.].

nawiązując tym samym do tradycji prawa klasycznego⁴³. Zmiany objęły także w 530 roku *donatio*⁴⁴ oraz *donatio mortis causa*⁴⁵.

Jednak, jak wynika w treści powyższej konstytucji, najwcześniejsze, bo pochodzące z 528 r., wprowadzenie możliwości dokonania czynności w formie pisemnej lub ustnej dotyczyło darowizn i rozporządzeń na wypadek śmierci na rzecz przełożonych, a przez to samych instytucji. Regulacja powyższa świadczyłaby zatem o tym, że zmiany formy tego typu darowizn zapoczątkowały proces, który objął i pozostałe czynności.

7. W 528/529 r. instytucje dobroczynne zostały wyłączone z kategorii *personae incertae*⁴⁶, stanowiąc tym samym kolejny wyjątek od istniejącej w prawie rzymskim reguły.

Konstytucja Justyniana (C. 6, 48 (49), 1, 26) stanowi, że jeśli ktoś przeznaczy coś na pobożny cel albo na kościół lub instytucję dobroczynną (*venerabilibus domibus*), na rzecz duchownych, na wykup więźniów albo na samych biednych lub więźniów, wówczas ostatnia wola zmarłego powinna być ważna (*κρατεί ἢ τοῦ τελευτήσαντος βούλησις; valet defuncti voluntas*).

Konstytucja ta znajduje się w tytule *De incertis personis*. Jest on w dużej części powtórzeniem wcześniejszych regulacji dotyczących wyłączenia z kategorii *incertis personis* poszczególnych grup podmiotów, w tym biednych, więźniów czy duchownych. Nakaz uznawania ważności rozporządzeń testamentowych na cele dobroczynne został tu także rozciągnięty na instytucje dobroczynne⁴⁷.

W tym miejscu należy przypomnieć, że kategoria *personae incertae* była rozważana w prawie klasycznym⁴⁸. Zgodnie z opinią Gaiusa, należała do niej „osoba, którą testator podstawia swojej wyobraźni drogą niepewnego mniemania (*persona, quam per incertam opinionem animo suo testator subicit*)”⁴⁹. Osoba należąca do *personae incerta* nie mogła być ustanawiana spadkobiercą⁵⁰, legatariuszem⁵¹. Z oczywistych powodów nie można było wyzwalać *persona incerta*⁵² ani ustanawiać jej opiekunem⁵³. Przyjmuje się, że w tej kate-

⁴³ G.G. Archi, *L'Épitome Gai*, Mailland 1937, s. 375; E. Levy, op. cit., s. 149; M. Kaser, op. cit., t. II, s. 78, 280.

⁴⁴ C. 8, 55, 10 pr.

⁴⁵ C. 8, 56, 4.

⁴⁶ C. 6, 48 (49), 1, 26.

⁴⁷ Por. C. 1, 2, 22.

⁴⁸ P.W. Duff, *Personality...*, s. 86; R. Yaron, *Gifts in Contemplation of Death in Jewish and Roman Law*, Oxford 1960, s. 185; M. Kaser, op. cit., t. I, s. 685, 747, 759.

⁴⁹ G. 2, 238. Tłum. C. Kunderewicz, *Gaius. Instytucje*, Warszawa 1982, s. 225.

⁵⁰ Reg. Ulp. 22, 4.

⁵¹ G. 2, 238.

⁵² G. 2, 239.

⁵³ G. 2, 240.

gorii znajdowali się *postumi*, bogowie, *civitates*, *corpora*, *collegia*, *sodalitates* czy wszelkie niezindywidualizowane osoby bądź grupy osób⁵⁴.

Stopniowo następowało jednak wyłączenie określonych grup osób z kategorii *personae incertae*. Jeszcze w okresie prawa klasycznego wyłączenie objęło *postumus suus*⁵⁵, *postumus alieni*⁵⁶, w 472 r. *civitates*⁵⁷, a w prawie justyniańskim *corpora*⁵⁸.

Równoległe wyłączenie objęło w 321 r. kościoły (*catholicae venerabilique concilio*)⁵⁹. Konstytucje Marcjana i Watentyniana z 455 r. [Nov. Marc. 5 = C. 1, 2, 13; C. 1, 3, 24] stanowią o kolejnym wyłączeniu, tym razem dotyczącym biednych, ale jedynie w zakresie zapisów i kodycylów. W 468 r. cesarz Leon⁶⁰ dokonał wyłączenia z *personae incertae* jeńców wojennych, dopuszczając możliwość dokonania na ich rzecz zapisów (legatów i fideikomisów)⁶¹. Problematyka wyłączenia biednych i więźniów z kategorii *personae incertae* została powtórzona w 545 r. w Nov. 131, 11. Wcześniej, bo w 528/529 r. Justynian wyłączył z tej kategorii instytucje dobroczynne⁶².

Jak widać, proces wyłączeń z *personae incertae* był właściwy dla całego prawa rzymskiego. Przykłady wyłączeń nie mają wspólnych cech. Są tu osoby indywidualne (*postumus*), osoby bliżej nieokreślone lub zbiory osób bliżej nieokreślonych (*Christi*, *martyri*, *pauperes*, *clerici*, *monachi*), a także zbiorowości (*civitas*, *corpora*, *ecclesia*). Zdaje się, że poszczególne wyłączenia dokonywane były *ad causum*. Rzymskiemu prawodawstwu w tej materii nie towarzyszyła jednolita polityka. W przypadku instytucji dobroczynnych motywem prawodawczym była zapewne chęć umożliwienia wiernym nieskrępowanego dokonywania rozporządzeń dobroczynnych. Taka intencja prawodawcy była bowiem niejednokrotnie ujawniana w konstytucjach cesarskich⁶³.

8. W 530 r. Justynian wprowadził szczególne terminy przedawnienia skarg przysługujących instytucjom dobroczynnym⁶⁴. Od tego roku do 541⁶⁵ okres

⁵⁴ P. Bonfatne, *Corso...*, t. IV, s. 383 i nast.; P.W. Duff, *Personality...*, s. 189; P. Voci, *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1954, s. 413-415; P. Voci, *Diritto...*, t. I, s. 392-411; M. Kaser, op. cit., t. II, s. 487-488.

⁵⁵ GE. 2, 3, 2.

⁵⁶ C. 6, 48, 1, 1; I. 2, 20, 28.

⁵⁷ C. 6, 24, 12 [= C. 11, 32, 3].

⁵⁸ C. 6, 48, 1, 10.

⁵⁹ CT. 16, 2, 4 = C. 1, 2, 1.

⁶⁰ C. 1, 3, 28.

⁶¹ Całkowite wyłączenie biednych i jeńców oraz umożliwienie im bycia spadkobiercami wprowadził dopiero Justynian w 531 r. w omawianej konstytucji C. 1, 3, 48 (49). T. Kunderewicz, *Disposizioni...*, s. 64; J.L. Murga, *Los negocios...*, s. 295 i nast.

⁶² C. 6, 48 (49), 1, 26.

⁶³ Np. C. 1, 3, 38 pr.: (...) *redemptioni relinquitur captivorum, sed modis omnibus exactum pro voluntate testatoris piae rei negotio proficere*; C. 1, 3, 45 (46) pr.: (...) *ut omnia secundum defuncti voluntatem impleantur* (...); C. 1, 3, 45 (46), 6: (...) *ut pium opus vel pia donatio omnimodo impleatur* (...).

⁶⁴ C. 1, 2, 23.

⁶⁵ Nov. 111, 1.

przedawnienia skarg przysługujących instytucjom dobroczynnym, a także kościołom i klasztorom oraz gminom miejskim, wynosił 100 lat. Po 541 r. został ograniczony do 40.

Konstytucja Justyniana postanawiała, że kościoły, klasztory, instytucje dobroczynne oraz gminy miejskie mają prawo dochodzić wydania rzeczy pozostawionych im w testamencie (*reliquerit hereditatem*), legacie (*vel legatum*), fideikomisie (*vel fideicommissum*) albo darowanych (*vel donationis titulo aliquid dedit*) lub sprzedanych (*vel vendiderit*) bez względu na oparte na powszechnych zasadach przedawnienie skarg. Taka sama reguła obowiązywać ma w stosunku do przedmiotów lub rzeczy pozostawionych w testamencie albo darowanych na wykup więźniów.

Prawodawca wyraził pragnienie, by przedawnienie skarg nie dotyczyło wspomnianych instytucji, ale postanawia jednak, że termin ten odpowiadał będzie maksymalnej długości życia człowieka, czyli 100 lat. Dopiero po upływie tego czasu sądowe dochodzenie roszczeń nie będzie możliwe.

Postanowienia powyższej konstytucji korzystnie wyróżniały instytucje dobroczynne spośród innych podmiotów⁶⁶. Należy zauważyć, że wyliczenie uprzywilejowanych instytucji nie ogranicza się tylko do dobroczynnych. Choć zajmują one szczególne miejsce w postanowieniu Justyniana, wymienione są obok kościołów, klasztorów czy gmin miejskich⁶⁷.

Uprzywilejowane w konstytucji z 530 r. podmioty mają jednak wspólną cechę. Jak stwierdził to sam Justynian, stanowią one przedmiot zainteresowania prawodawcy ze względu na interes publiczny, który należy odróżniać od praw prywatnych „*Ut inter divinum publicumque ius et privata commoda competens discretio sit*”. Opinia ta stanowi potwierdzenie tezy, że w prawie chrześcijańskich cesarzy, w szczególności od V i VI w., instytucje dobroczynne przestają być wyłącznie wewnętrzną domeną Kościoła, ale stają się podmiotami służącymi interesom chrześcijańskiej władzy cesarskiej, a przez to stają się przedmiotem korzystnych regulacji państwowych.

9. Od 530 r. następowało także ściśle określenie obowiązków dziedzica, na którego nałożono obowiązek wzniesienia instytucji dobroczynnej⁶⁸. Ingerencja

⁶⁶ P.W. Duff, *Personality...*, s. 182; B. Biondi, *Giustiniano...*, s. 48; B. Biondi, *Il diritto...*, t. I, s. 392; t. II, s. 208; B. Eliachevitch, op. cit., s. 344; H.R. Hagemann, *Die Stellung...*, s. 64; A. Knecht, op. cit., s. 131.

⁶⁷ Na szczególne zainteresowanie zasługuje włączenie do grona uprzywilejowanych gmin miejskich (*sive sacrosanctis ecclesiis sive venerabilibus xenonibus vel ptochiis vel monasteris masculorum vel virginum vel orphanotrophiis vel brephotrophiis vel gerontocomiis nec non iuri civitatum*). W podobny sposób do grona uprzywilejowanych instytucji kościelnych zostały włączone gminy miejskie w 528 r., w konstytucji znoszącej obowiązek insynuacji dla darowizn do 500 solidów (*rebus fecerit vel in sanctam ecclesiam, vel in xenodochium, vel in nosocomium, vel in orphanotrophium, vel in ptochotrophium, vel in gerontocomium, vel in brephotrophium, vel in ipsos pauperes, vel i quacunq[ue] civitatem*). C. 1, 2, 19.

⁶⁸ C. 1, 3, 45 (46) pr.; C. 1, 3, 45 (46), 1; C. 1, 3, 45 (46), 3; C. 1, 3, 45 (46), 7.

prawodawcy polegała na określeniu terminu, w którym należy wybudować budynek przeznaczony na działalność dobroczynną, a także określeniu kompetencji biskupów i innych przedstawicieli Kościoła w zakresie nadzoru nad wykonywaniem woli testatora oraz ustanowienia zarządu powstałej instytucji.

Konstytucja akcentowała konieczność realizowania rozporządzeń na wypadek śmierci na cele dobroczynne, a w tym utworzenie odpowiednich instytucji dobroczynnych.

Nakaz utworzenia instytucji dobroczynnej obejmował w pierwszym rzędzie wybudowanie (*οἰχοδομήν; aedificari*) odpowiedniego gmachu. W tym celu Justynian zalecał miejscowym biskupom, aby aktywnie przyczyniali się do wypełnienia woli spadkodawcy, poprzez zasięganie informacji i wywieranie nacisków na opieszłych spadkobierców. Dalej Justynian wprowadził reguły umożliwiające sprawne ukonstytuowanie się zarządu powstałych instytucji⁶⁹. Konstytucja zawiera także sankcje za niewywiązywanie się spadkobierców ze swych obowiązków⁷⁰.

Konstytucja określała termin, w którym spadkobiercy zmarłego mieli wypełnić jego wolę. Zobowiązani do wykonania woli zmarłego mieli jednoroczny termin na wzniesienie (*χαρασχενήν, institutionem; ποιήσιν, extructionem*) ufundowanej instytucji dobroczynnej (termin na wybudowanie kościoła wynosił 3 lata). Do czasu wzniesienia budowli należało wynająć lokal (*οἶχον μισζώσασσαι; domum conduci*) i umieścić w nim podopiecznych. Gdyby po upływie przepisanego czasu budynek instytucji nie został wzniesiony ani nie zostałby ustanowiony nad nim żaden zarząd, biskup przejmował na siebie obowiązek wypełnienia woli zmarłego, czyli zarządzał i nadzorował budowę oraz ustanawiał nad nią zarząd. Konstytucja nie wspomina jednak o przysługujących biskupowi prawnych możliwościach wyegzekwowania dyspozycji testamentowej. Należy wspomnieć, że powyższa konstytucja traktuje nie tylko o wznoszeniu instytucji dobroczynnych, ale także o przeznaczaniu majątku na wykupienie więźniów (*αἰχμαλώτων ἀγορασίαν; captivorum redemptionem*)⁷¹ lub inne dobroczynne cele (*ἐτέραν οἰανδήποτ πράξιν εὐσεβή; alium quemcunque pium actum*).

Do wybudowania instytucji dobroczynnej zobowiązani mogli być też spadkobiercy dziedziców⁷². Miało to miejsce wówczas, gdy testator wyrażał wolę dokonania jakiegoś zbożnego dzieła dopiero po śmierci swych dziedziców. W takiej sytuacji jego spadkobiercy nie powinni być nakłaniani do wykonania woli zmarłego.

⁶⁹ C. 1, 3, 45 (46), 1.3.

⁷⁰ C. 1, 3, 45 (46), 4.7.

⁷¹ Por. E. Levy, *Captivus redemptus*, BIDR 55-56 (1951), s. 70-97.

⁷² C. 1, 3, 45 (46), 8 (Imp. Iustinianus A. Iuliano pp.): Quod si defuncti heredes suos cum morientur quid fieri iusserint, non dum vivunt, et hoc observetur neque in medio tempore heredes quicquam eorum facere cogantur, quae post mortem eorum testator fieri voluit, mortis vero tempore necesse eis sit omnimodo ea implere, dilatione autem ab illis heredibus facta ea fieri debent quae supra definivimus. „D. xv k. Nov. Constantinopoli Lampadio et Oreste consss”.

Pochodząca z 15 kwietnia 545 r. nowela justyniańska 131 w części powtórzała postanowienia konstytucji C. 1, 3, 45 (46). Justynian utrzymał w noweli jednoroczny termin na wybudowanie instytucji dobroczynnej, wydłużył natomiast do 5 lat termin przeznaczony na wybudowanie oratorium. Ponadto postanawiał, iż w razie niewzniesienia instytucji w określonym terminie, spadkobiercy zobowiązani byli do nabycia (*ἀγοράζω; comparare*) lub wynajęcia (*μισθώω; locare*) domu, w którym będzie można prowadzić działalność dobroczynną do czasu zakończenia budowy.

W porównaniu z konstytucją z 531 r., Justynian wydłużył termin na wzniesienie oratorium oraz zobligował spadkobierców dodatkowo do nabycia lub wynajęcia (wcześniej jedynie wynajęcia) domu na prowadzenia działalności dobroczynnej w razie opóźnień w realizacji woli spadkodawcy.

10. W 531⁷³ i 544⁷⁴ r. wprowadzona została możliwość niestosowania postanowień *lex Falcidia* w przypadku rozporządzeń na cele dobroczynne, a w tym na rzecz instytucji dobroczynnych.

Treść pierwszej w tej materii konstytucji C. 1, 3, 48 (49) dotyczy praktyki dokonywania rozporządzeń majątkowych na rzecz biednych lub wykupu jeńców. Justynian wprowadza w niej reguły przeznaczania tak pozostawionych dóbr określonym instytucjom dobroczynnym⁷⁵. Konstytucja stanowi, iż pozostawienie całego majątku na rzecz biednych (*alimentis pauperum*) lub wykupu jeńców (*redemptione captivorum*) nie będzie podlegało ograniczeniom wynikającym z ustawy falcydyjskiej. Warunkiem takiego rozstrzygnięcia ma być jednoczesne ustanowienie więźniów względnie biednych dziedzicami, a nie tylko zapisobiorcami. Prawodawca wyjaśnia, że rozporządzenie takie nie będzie traktowane jako dokonane na rzecz *incertis personis* i nie będzie z tego powodu unieważnione⁷⁶. Justynian wprowadził więc w powyższej konstytucji możliwość uchylenia się od obowiązków wynikających z *lex Falcidia*⁷⁷.

Pozostawianie majątku na rzecz biednych praktykowane było zapewne poprzez wskazywanie instytucji dobroczynnej, która miała zgodnie z wolą spadkodawcy przeznaczać dobra na odpowiedni cel. Należy jednak zauważyć, że spadkodawcy czynili biednych dziedzicami również bez jednoczesnego wyznaczenia instytucji odpowiedzialnej za rozdysponowanie majątku. Na przeciw ewentualnym trudnościom z tego wynikającym wychodzi Justynian, który stwierdza, że takie rozporządzenia powinny pozostawać ważne (*huius-*

⁷³ C. 1, 3, 48 (49) pr.

⁷⁴ Nov. 131, 12.

⁷⁵ C. 1, 3, 48 (49), 5.

⁷⁶ Zdaniem T. Kunderewicz, *Disposizioni...*, s. 91, już ta konstytucja umożliwiła powstawanie instytucji dobroczynnych. Opinia ta jednak nie znajduje uzasadnienia w źródłach. Pierwsza konstytucja dotycząca tworzenia instytucji dobroczynnych w drodze rozporządzeń *mortis causa* wydana została w listopadzie 530 r. – C. 1, 3, 45 (46).

⁷⁷ M. Kaser, op. cit., t. I, s. 747.

smodi institutionem valere decernimus)⁷⁸. Prawodawca określa także szczegółowe reguły wskazywania, która z instytucji dobroczynnych będzie uprawniona do przejęcia majątku⁷⁹.

11. W 535 r. Justynian ustalił maksymalną wysokość odsetek od pożyczek udzielanych instytucjom dobroczynnym na 3%⁸⁰, podczas gdy regulacja powszechna przewidywała 6%⁸¹.

W noweli 120, 6 prawodawca dopuścił możliwość ustanawiania zastawu (*pignus specialis*) na dobrach kościelnych i dobrach instytucji dobroczynnych. Zastaw na nieruchomości mógł być ustanowiony, gdy instytucja, będąc w trudnej sytuacji finansowej, nie była w stanie wywiązać się z zobowiązań publicznych. Zastawnik miał prawo posiadać rzecz i pobierać pożytki (zastaw antychretyczny), zaliczane na spłatę pożyczki i odsetek, które nie mogły przekroczyć 3% w skali rocznej. Po spłacie długu rzecz wracała do instytucji⁸².

Warto zauważyć, że wprowadzona w 528 r. przez Justynian wysokość odsetek dla powszechnych pożyczek wynosiła znacznie więcej, mianowicie 6%⁸³. Wysokość tak określonej stopy procentowej ulegała zmianie w przypadku: gdy wierzyciel był jednym z najwyższych urzędników cesarskich (*persona illustris*) – wówczas odsetki nie mogły przekraczać 4%; gdy wierzyciel był bankierem lub inną osobą prowadzącą legalną działalność gospodarczą – wówczas można było pobierać odsetki do wysokości 8%; jeśli pożyczka obciążona była dużym ryzykiem (jak w wypadku pożyczki morskiej) – wówczas ustawowe maksimum odsetek wynosiło 12%; jeśli przedmiotem pożyczki były inne rzeczy niż pieniądze (np. artykuły żywnościowe) – wówczas dopuszczalne odsetki wynosiły 12% w skali roku⁸⁴.

W dalszych regulacjach Justynian ustalił maksymalne stopy procentowe ze względu na osobę dłużnika. Pożyczki żywnościowe dla drobnych rolników nie mogą być oprocentowane wyżej niż 12,5% rocznie, a dla pożyczek pieniężnych 4,5% rocznie⁸⁵. Drugim wyłączeniem ze względu na dłużnika są właśnie pożyczki udzielane kościołom lub instytucjom dobroczynnym⁸⁶.

⁷⁸ C. 1, 3, 49 (48), 1: Sed et si pauperes quidam scripserit heredes et non inveniatur certum ptochium vel certae ecclesiae pauperes, de quibus testator cogitaverit, sed sic incerto vocabulo pauperes fuerint heredes instituti, simili modo et huiusmodi institutionem valere decernimus.

⁷⁹ C. 1, 3, 49 (48), 5-7. Kwestia ustalenia, której instytucji powinien przypaść majątek przeznaczony na wsparcie ubogich lub wykup jeńców wojennych, została powtórzona w 545 r. w noweli 131 (Nov. 131, 11).

⁸⁰ Nov. 120, 4.

⁸¹ C. 4, 32, 26.

⁸² Nov. 120, 4.

⁸³ C. 4, 32, 26.

⁸⁴ A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa w ustawodawstwie cesarzy chrześcijańskich*, CPH 51 (1999), s. 379-380. Na temat lichwy w Rzymie okresu republiki zob.: A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999.

⁸⁵ Nov. 32 (dla Tracji); Nov. 33 (dla Illyrii); Nov. 34.

⁸⁶ A. Pikulska-Robaszkiewicz, op. cit., s. 381.

Szczególne, wprowadzone wbrew ogólnych zasadom istniejącym w prawie rzymskim, regulacje cesarskie dotyczące instytucji dobroczynnych można scharakteryzować, zawierając je w następujących grupach:

1. Postanowienia, które określały status instytucji dobroczynnych lub ich przełożonych według reguł mających już zastosowanie w prawie rzymskim, choć wyjątkowych w stosunku do ogólnych zasad (*privilegia* podatkowe, uprawnienia opiekuńcze przełożonego sierocińca, zakaz alienacji dóbr, wyłączenie z kategorii *personae incertae*, możliwość ominięcia postanowień *lex Falcidia*). Należy przy tym pamiętać, że regulacje dotyczące instytucji dobroczynnych różniły się niekiedy od pozostałych przykładów w szeregu szczególnymi kwestiami (motywy przyznawania zwolnień podatkowych, zakres obowiązków opiekuna sierot czy powody wprowadzenia zakazu alienacji).

2. Postanowienia, które wprowadzały nowe rozwiązania w prawodawstwie rzymskim, ograniczające się w zasadzie tylko do instytucji kościelnych (szczególny termin przedawnienia skarg (wyjątkowo razem z gminami miejskimi), ściśle określenie obowiązków dziedzica do wzniesienia instytucji dobroczynnej, ustalenie maksymalnej wysokości odsetek na 3%).

3. Postanowienia, które wprowadzały nowe rozwiązania w prawodawstwie rzymskim, mające później zastosowanie w innych sytuacjach (wiązące skutki nieformalnego przyrzeczenia dokonania darowizny [*pollicitatio*], zwolnienie z obowiązku insynuacji darowizn o wartości do 500 solidów, możliwość dokonywania, według wyboru, rozporządzeń *inter vivos* i *mortis causa* na rzecz instytucji dobroczynnych w formie pisemnej i ustnej).

Jak wynika z powyższego zestawienia, polityka cesarska z jednej strony polegała na zastosowaniu już istniejących rozwiązań prawnych, z drugiej na wprowadzeniu nowych, z których część zapoczątkowała przemiany w prawie rzymskim na innych obszarach.

